

☞ Sanan sisu merkityksen
muuttuminen vanhan kirjasuomen
ajan kirjallisuudessa ja varhaisen
nationalismin valossa

—

Tanja Helminen

S

—

isu on Suomessa ja ulkomaillakin tunnettu sana ja käsite. Sillä on luonnehdittu kaunokirjallisuuden henkilöhahmoja ja määritelty suomalaisuutta muussakin kirjallisuudessa ja kielenkäytössä. Etenkin suon, kuokan ja Jussin on katsottu symboloivan sisua ja luonnonvoimia vastustavaa raivaajajenkeä ja kuuluvan suomalaisuuden kuvastoon (esim. Knuutila 1999, 68–70). Tämä luonnon ja mielen maisema on tuttu Väinö Linnan (2012) vuosina 1959–1962 ilmestyneestä romaanitrilogiasta *Täällä Pohjantähden alla* ja muun muassa yli 90 vuotta sitten markkinoille tulleen Sisu-pastillin mainonnasta. Sisun matka suomalaisuuden luonnehtijaksi on kulkenut monien mielestä jokseenkin suoraviivaisesti yksilön ”pahasta” sisusta ”hyvään” sisuun, joka yhdistettiin suomalaisuuteen noin sata vuotta sitten urheilumenestyksen ja sen jälkeen talvisodan myötä ja jolla alettiin selkeästi määritellä kansallisuutta itsenäisen Suomen alkuvaiheessa (Enqvist & Saarikivi 2017, 141; Knuutila 2008, 28–35; Lahti 2019, 62; Lehtonen 2017, 48–49).

Sisu mainitaan usein silloin, kun suomalaiset voittavat mestaruuksia urheilussa tai menestyvät muilla aloilla. Sisupuhe, jolla tarkoitan sisu-sanan tai sen johdoksia sisältäviä ilmauksia sekä tapoja puhua sisusta tai määritellä jotain sisulla, on esillä myös valtiojohdon puheissa. Esimerkiksi tasavallan presidentti Sauli Niinistö on todennut, että sana sisu kuvaa itsenäisyyden ohella mahdollisesti parhaiten suomalaisuuden ydintä (Virkki 2015). Itsenäisyyden juhluvuonna sisu valittiinkin voittajaksi, kun etsittiin satavuotiasta Suomea osuvimmin luonnehtivaa sanaa (Kotus 2017).¹ Toisaalta on muun muassa esitetty, että nykyään ei juuri puhuta kaikkien suomalaisten sisusta vaan että sisu on ajautunut poliittisesta ääriajattelusta tunnetun Suomen Sisu -järjestön symboliksi (Nylund 2018, 10; Saarikoski 2015). Lisäksi on toivottu selvitystä sisu-sanan historiasta (Ojanen 1995). Mainitsemani tuore sisupuhe ei kuulu tutkimusaineistooni mutta on valaisevaa: se on tulosta sellaisesta suomalaisuutta koskevasta, ristiriitaisestakin keskustelusta, johon sisu on osallistunut.

Tässä artikkelissa jäljitän sisu-sanan merkityksen muutoksia, sillä se auttaa ymmärtämään sanan merkityskerrostumia ja käsitteellistymistä. Seppo Knuutila (2008, 30) toteaa, että sisun ristiriitaisuutta ja monimerkityksisyyttä on mielekästä tutkia tarkastelemalla kaikkia konteksteja, joissa se esiintyy. Sisu ilmenee myös kirjallisuudessa ja sen tulkinnoissa suomalaisuuden kuvaajana, mutta siihen ei ole kirjallisuudentutkimuksessa perehdytty syvällisesti. Aiemmassa tutkimuksessa sisuun ja siihen liitettyihin ominaisuuksiin on viitattu esimerkiksi varhaisten kansakuntakäsitysten, sanataiteen teemojen ja mentaliteetin näkökulmasta (Jääskeläinen 1998; Karkama 1994; Knuutila 1999, 2008). Sisun suhde urheiluun ja työhön on ollut esillä eri alojen tutkielmissa, ja yksilön sisua on pidetty työelämän hankkeissa yhtenä työelämän arvoista (Helminen 2018, 15–18). Emilia Lahti (2019) on tutkinut sisua yksilön voimavarana ja uni-versaalina ominaisuutena positiivisen psykologian näkökulmasta. Omassa tut-

kielmassani olen käsitellyt sisua ilmiönä kirjallisuudessa ja sisupuhetta osana suomalaisuusdiskurssia (Helminen 2018).

Käsittelen artikkelissani sanan sisu esiintymistä vanhaa kirjasuomea (noin 1540–1810) edustavassa kirjallisuudessa. Selvitän, miten sanan käyttö ja sille annetut merkitykset ovat muuttuneet Mikael Agricolan teksteistä lähtien 1800-luvun alkupuolelle saakka. Tuon myös esille, kuinka sisuun myöhemmin liitettyjä ominaisuuksia ja piirteitä on kuvattu suomalaisuuden representaatioissa jo ennen 1800-luvun nationalismia. Mainitut näkökulmat täydentävät toisiaan ja ristiinvalaisevat sisu-sanankäytön kehittymistä ja sisun käsitteellistymistä. Sisu-sanankäytön varhaisten merkitysten tarkastelu on olennaista, jotta voidaan ymmärtää sen myöhempiä merkityksiä. Sen hahmottaminen, miten keskeinen rooli sisulla on ollut jo vanhan kirjasuomen aikana tuotetuissa suomalaisuuden representaatioissa, puolestaan vaatii näiden representaatioiden pohdintaa varhaisen nationalismin valossa. Keskeiseen teoreettiseen viitekehykseen kuuluvatkin varhaiset kansakuntakäsitykset ja näkemykset varhaisesta suomalaisesta nationalismista (esim. Ihalainen 2005a, 2005b; Jääskeläinen 1998; Manninen 2000; Ruuska 2002, 2005). Peilaan aineistostani löytyviä sisu-sanankäytön esiintymiä vasten näitä käsityksiä ja näkemyksiä, sillä se tarkentaa sisun erilaisia tulkintoja ja kehittymistä käsitteeksi. Selvennän monin paikoin, milloin tarkastelen sisua sanana, milloin käsitteenä. Kun taas esimerkiksi esitän, että sisulle on annettu jokin funktio, voin viitata sekä sisu-sanankäytön tai sen johdoksia sisältävien kielellisten ilmausten käyttöön että sisuun käsitteenä.²

Olen hakenut sanan sisu esiintymiä Kotimaisten kielten keskuksen (Kotus 2013) sähköisestä *Vanhan kirjasuomen korpuksesta*, joka käsittelee esimerkiksi uskonnollisia tekstejä, lakeja, asetuksia ja sanakirjoja. Lisäksi olen hyödyntänyt painettuja sanakirjoja ja Kotuksen sähköistä *Vanhan kirjasuomen sanakirjaa* (2014), johon on toistaiseksi päivitetty sisu-sanankäytön johdoksia. Tarkasteltavan ajanjakson kirjallisuuden läpikäyminen on mahdotonta ilman sähköisten aineistojen hakutoimintoja.³ Muulta kuin sisu-sanankäytön sisältävien kielellisten ilmausten kannalta tärkein osa aineistoani ovat piispa, professori ja kirjailija Daniel Jusleniuksen (1929, 1994) suomalaisten menneisyyttä koskevat teokset *Aboa vetus et nova* (1700, suomeksi *Vanha ja uusi Turku*) ja *Vindiciae Fennorum* (1703, suomeksi *Suomalaisten puolustus*). Jusleniusta on pidetty suomalaisuus- ja kirjallisuudentutkimuksessa yhtenä merkittävimmistä varhaisista suomalaisuuden määrittelijöistä (Jääskeläinen 1998, 51–54; Laitinen 1991, 128–29; Manninen 2000, 76–89, 95).

Sisu-sanankäytön kehitys Agricolan teksteistä 1800-luvun alkuun

Sisu on etymologisesti erittäin mielenkiintoinen sana. Se kuuluu suomen kielen vanhimpaan sanastoon, ja se on esiintynyt jo 1500-luvulla, ensimmäisissä säilyneissä suomenkielissä teksteissä. Vanhan kirjasuomen aikana sisulla ei

kuvattu kansallista erityispiirrettä. Sisu-sanaan kuitenkin liitettiin tuolloin paitsi yksilön luonteenpiirrettä, käytöstä ja toimintaa kuvaavia myös kaikkia elollisia olentoja ja jopa yhteisöjä luonnehtivia merkityksiä. Analyysissäni tuon näkyviksi sisu-sanan merkityksen muutokset ja liitän ne varhaisen nationalismin kontekstiin, sillä varhaisista merkityksistä kehittyi vähitellen suomalaisuuteen yhdistettyjä piirteitä ja ominaisuuksia.

Agricolan (1987b) *Uuden testamentin* käännöksestä löytyy muun muassa ilmaus ”Inhimisen paha sisu”. *Rukouskirjassa* (Agricola 1987a) mainitaan esimerkiksi palava sisu, ulkokultainen sisu ja ahneuden sisu. Huomioitu on myös maailman sisu: ”Sine paras Ise tiedhet / temen Mailman sisun / ia pahiman tauan” (mt.). *Rukouskirjan* mukaan me ”Lihan himossa waellama / teem temen mailman sisun ja tauan ielken” (mt.). Aatamin lankeemuksen takia ihmisen sisu, joka on jäänyt hänelle tähteeksi, ”wete ajna pahutehen ia alaspein” (mt.). Lisäksi *Rukouskirjassa* pyydetään esimerkiksi, että ihminen osaisi karttaa laiskuutta, joutilaisuutta sekä liiallista syömistä ja juomista. Niillä näet ”lihan sisut sytytetän” (mt.). Seurakuntalaista kuitenkin kehoitetaan taistelemaan. Liha ja veri ovat henkeä väkevempiä, mutta Jumala auttaa ”sinun henges sotiman / ia site lihan sisua ylitze woittamaan ia asetuxesa pitemeen” (Agricola 1987c). Samasta asiasta on kyse Jacobus Finnon (1583) virsikirjan ilmauksessa ”Mitä meis on paha sisu Sen sinä Herra pois rijsu”.

Varhaisissa uskonnollisissa teksteissä sisulla on yksilön opettamisen ja varoittamisen funktio. Ihmisen sisu houkuttelee pahaan ja johtaa vahingolliseen toimintaan. Siksi siitä tulisi päästä eroon, mikä voi tapahtua Jumalan ja hengen avulla. *Rukouskirjan* (Agricola 1987a) mukaan ihmisen on pyydetävä armoa voidakseen rakastaa Jumalaa, sillä tämän ”rackaudhe sisusta ia loonnosta / minun wanhan entisen elemen / ia syndijen / wihaa ia nuchtelen”. Ensimmäisessä koko *Raamatun* (*Biblia* 1642a) suomennoksessa lihallisille ihmisille saarnataan evankeliumia, mutta edelleen ”liha tahto elä oman pahan sisuns jälkeen”. Kuitenkin ”Lakia täyttä on / ilman pahata sisuta ja himota elä sängen puhtasta” (*Biblia* 1642b). Saarnatekstin perusteella ihmistä kohtaa kova onni ja osattomuus Herran siunauksesta, jos ”Perkele ia oma paha sisu / on ihmisen laittomast ennen uloswienyt pyhain ihmisten yhteydest” (Laurentius 1644).

Vaikka suurin osa vanhojen uskonnollisten tekstien sisu-sanan sisältävistä ilmauksista liittyy ihmiseen, ne kuvaavat myös kasveja ja eläimiä, jotka on luotu olemaan ja toimimaan ”luontonsa” mukaan. Jumala tahtoo, että esimerkiksi ”cugi hedhelmen cannais sisuns pereste” (Agricola 1987d). Jumala loi lisäksi linnut, pedot, karjat ja ”caikinaiset eleueiset ia mateleuaiset eleimet”, ”cugi sisuns pereste” (mt.). Tällöin sisun ei esitetä olevan paha. Ennemminkin sen funktiona on opettaa, että kaikella elävällä on paikkansa ja tehtävänsä.

Soveltavan filosofian tutkija Tommi Lehtosen (2017, 49–50) mielestä sisu on ensisijaisesti yksilön ominaisuus, luonne tai henkinen sisin. Lehtosen (mts. 48) mukaan aiemmin rahvaanomaista uppiniskaisuutta ja itsepintaisuutta merkinneestä sisusta tuli myönteinen vasta 1900-luvulla. Edellä esitettyjen

Sisu on etymologisesti erittäin mielenkiintoinen sana.

Se kuuluu suomen kielen vanhimpaan sanastoon, ja se on esiintynyt jo 1500-luvulla, ensimmäisissä säilyneissä suomenkielissä teksteissä.

esimerkkien perusteella voidaan kuitenkin todeta, että sisu on jo varhain rinnastunut vähintään neutraalilla tavalla myös luonteenomaiseen toimintaan ja myönteisessä mielessä vaikkapa rakkauden sisuun. Sisu on vanhoissa uskonnollisissa teksteissä sekä ihmisen ominaisuus että piirre, joka kuvaa luomakuntaa yleisemminkin. Vanhan kirjasuomen tutkija Martti Rapola (1947, 171) ottaa huomioon Agricolan tekstien tapaukset, joissa sisu symboloi jonkin asian ominaislaatua. Niissä sisu vastaa Rapolan (mp.) mukaan sellaisia nykysuomen sanoja kuin ominaislaatu, laatu, laji tai luonne. Sisussa esitetään olevan jotain luonteenomaista esimerkiksi Erasmus Rotterdamilaisen 1670-luvulla käyttämässä ilmauksessa ”silmit sisun (’luonteen’) ilmoittawat” (*Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja* 2012, 188).

Asetusteksteissä 1600-luvulta sisu yhdistetään kielteiseksi miellettyyn luonteenpiirteeseen tai taipumukseen, joka voi johtaa rangaistavaan käytökseen ja toimintaan. Ansaittu rangaistus määrätään, jos on kyse vaikkapa ”sencaldaisest sisust”, joka antaa syytä ”johongun wastahacosuteen / wahingohon eli häpiähän” (Asetus 1666). Vanhempien, herrojen, opettajien ja isäntäväen käskyjä on toteltava, koska seuraa rangaistus, jos ne ovat ”pahasta sisusta ylöncaztotut” (mt.). Silloin, kun edes oppi, käskyt, sakot ja vangitsemiset eivät ”taida asetta heidän häijy luondons ja paha Sisuns” (Asetus 1687), kaikki parannuksen toivo on mennyttä ja ihminen voidaan ajaa maankulkijaksi määrätyn tai ikuisiksi ajaksi. Kuninkaan alamaiset lupaavat noudattaa ja kunnioittaa asetuksia, joilla suitsitaan myös ”caickia pahan sisuisia ja nurjoita Epäluuloja ja wäriä Duomioita” (Asetus 1697). Asetuksissa kuvataan lisäksi sotamiehiä, jotka ovat olleet ”hijtaat ja cowasisuiset” (Asetus 1679).

Uudenlaisiin asioihin ja rangaistaviin tekoihin sisu aletaan yhdistää 1700-luvun laki- ja asetusteksteissä. *Ruotsin valtakunnan laissa* (1984) vuodelta 1759 säädetään muun muassa ”Murhasta ja julmista sisu töistä” ja ”julmasta sisu warcaudesta”. Mikäli mies ottaa eron vaimostaan tai vaimo miehestään

”wihasta ja pahasta sisusta” (mt.), seuraa sakkoja ja vahingonkorvausta. Edes lapsi ei ole suojassa rangaistukselta. Lasta pitää kuritettaman sen mukaan kuin ”ikä eli paha sisu on” (mt.). Alle viisitoistavuotiasta on rangaistava kuten täysi-ikäistä, jos ”hänen paha sisuns ja kiuckuns” (mt.) on liian suuri ikään nähden. Asetusten mukaan isäntä, joka ennen määräaikaa laskee ”palwelluxestans yhtä cowacorwaist ja sisuist palcollista” (Asetus 1723), joutuu maksamaan sakkoa. Paloviinasta puolestaan saa ”Sisua ja ilkiwallaisutta ilman woima ja wäkewyttä” (Asetus 1747).

Sanan sisu merkitykset 1700-luvulla heijastavat myös jonkinlaista sisun (nykymerkitysten näkökulmasta) nurinkurista yhteiskunnallista funktiota. Tällöin sisu-sanalla kuvataan vieraan kollektiivin pahasta sisusta johtuvaa käytöstä tai toimintaa, jotka kielletään kuuliaiselta oman yhteisön jäseneltä. Eräässä asetuksessa kuninkaallisen majesteetin alamaisilta vaaditaan urhoollisuutta ja rohkeutta. Ne eivät tekstin mukaan edusta sisua. Sen sijaan niitä tarvitaan vastustamaan ”ylönröykiän Wihollisen murhallista sisua”. (Asetus 1742.)

Sisu-sana esiintyy vanhassa kirjasuomessa usein sellaisten sanojen kuin paha, julma, viha ja kiukku kanssa. Näin on esimerkiksi asetustekstissä vuodelta 1747:

Mutta jos jocu hillitzemätöin ja pahanelkinen sisällä Waldacunnan Asuwa, eli wihan kiuckuinen Ulco-Waldacunnan wihollinen Sota-Joucolla ja julki-sella wäkiryynnäköllä tekis Waldacunnan lewottomaxi ja sen Rajain päälle carcais, nijn saadan Sencaldainen paha sisu ja aicomus Waldacunnan Neuwon-Andajain neuwolla, ilman että ensisti odotta Säätöin cocoontulemista ja nijden peräänajatusta, cohta cohdata, Waldacunda edeswastata, warjella ja rauhoittaa ja nijn tarpellinen cuin wältämätöingin ulosteco siihen kirjoitta, siihen asti cuin Waldacunnan Säädöit taita cocoontulla. (Asetus 1747)

Sitaatissa varaudutaan yhtäältä pahaan sisuun, jota yksityinen ”hillitzemätöin ja pahanelkinen” (Asetus 1747) asukas voi käyttää valtakunnan vahingoittamiseen. Toisaalta pahaa sisua pelätään ulkopuolelta tulevan hyökkäyksen muodossa. Tekstin mukaan on lupa pysäyttää ”wihan kiuckuinen Ulco-Waldacunnan wihollinen”, jolla on ”paha sisu ja aicomus” (mt.). Tällainen vihollinen nimittäin uhkaisi valtakuntaa ja tekisi sen levottomaksi. Sitaatti on vapauden eli säätyvallan ajalta. Tuolloin Ruotsi oli heikentynyt sotilaallisesti ja taloudellisesti ja Venäjän toistuvat miehitykset olivat todellinen uhka (Karonen 2008, 388–98). Kuningas ei periaatteessa saanut aloittaa uutta sotaa ilman säätyjen suostumusta, mutta se oli mahdollista mainitunlaisessa, pahasta sisusta johtuvassa tilanteessa (Asetus 1747).

Sanakirjojen mukaan sisu on sisä-sanan johdos. Sisu on tarkoittanut alkuaan ’sisusta’ ja ’sisällä olevaa’ (*Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja* 2012, 188). *Nyky-suomen etymologisessa sanakirjassa* (Häkkinen 2004, 1163) luonnetta tarkoittavan sisun (myös ’sisäinen voima’, ’äkäinen luonteenlaatu’) arvelaan

olevan tulosta konkreettisemmän, sisäosaa merkitsevän sisu-johdoksen suomalaisesta erikoiskehityksestä.

Juslenius (1968, 347) antaa vuonna 1745 sanakirjassaan sisulle latinankielisen selityksen 'appetitus', sanalle sisuinen selityksen 'pronus in affectus' ja sanalle sisucunda selityksen 'interiora in quibus affectus enascuntur'. Kielentutkija Maija Länsimäki (2003) toteaa selitysten heijastavan alkukantaisia uskomuksia. Niiden mukaan sielu, kyvyt tai ominaisuudet sijaitsevat ihmisruumiin elimissä, joissa syntyvät voimakkaat tunteenpurkaukset ja -ilmaukset. Sisu tarkoittaakin murteissa 'sisäosaa', Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa sisukalat ja sisukunta 'sisälmyksiä' ja 'sisäelimiä' (mt.). Jusleniuksen (1968, 347) sanaselitysten ohessa ovat esimerkit "[t]otta on julma sisu, säger om en som är ond" ja "[s]isuhiinen ond"; ruotsin sana ond tarkoittaa 'paha'. Christfrid Gananderin (1940, 55) sanakirja vuodelta 1787 esittää jo johdokset sisupussi ja sisutella. Gustaf Renvall (1826, 177–78) taas antaa sanalle sisuinen (sisuhinen) saksankielisen vastineen 'boshaft', joka merkitsee 'häijyä' tai 'ilkeää'. On merkille pantavaa, että myös adjektiivi sisuinen on esiintynyt jo 1600-luvulla. *Vanhan kirjasuomen sanakirjan* (2014) mukaan kovasisuinen on merkinnyt 'itsepäistä' ja 'uppiniskaista', hävyttömänsisuinen 'häikäilemätöntä' sekä paha(n)sisuinen 'luonteeltaan pahaa', 'vihaista', 'kiukkuista', 'kapinahenkistä' ja 'vihamielistä'.

Vielä 1800-luvun alussa paha sisu pitää pintansa etenkin uskonnollisissa teksteissä, joissa tehdään eroa pahan (lihan) sisun ja sen vastakohtan välillä. Oikea laupeuden luonto, josta "ei montakan ihmistä mitän tiedä", nimittäin sotii "Aadamillista sisua vastaan" (Björkqvist 1801). Niin kuin Rapola (1947, 173–75) huomauttaa, Ruotsin vallan ajan hengellisessä kirjallisuudessa ihmisen sisu eli ihmisluonne leimattiin pääasiassa pahaksi. Siksi sana sisu käsitettiin yksinäänkin esiintyessään kielteiseksi ja se alkoi merkitä huonoa taipumusta, pahuutta tai pahetta (mts. 175). Rapola katsoo kuitenkin, että sisu voidaan tulkita vanhassa kirjasuomessa hyvin yleisesti "ihmisen tai ihmiseen verrattavan olion tai yhteisön 'olemuksen mukaista tahdon ja taipumusten suuntaa' merkitseväksi, siis lyhyesti sanoilla 'taipumus' tai 'luonne' –" (mts. 171). Sisu on siten jotain olemuksenmukaista ja luonteenomaista, ja se koskee elollisia olentoja ja yhteisöjä, eivätkä myönteisetkään merkitykset ole poissuljettuja.

Nyky-suomen sanakirja (1992, 201–02) tarjoaa sisulle merkitysten (kiivas, paha, kova) 'luonto', 'luonteenlaatu', 'mieli', 'kiukku' ja 'viha' ohella merkitykset 'sinnikkyys', 'lannistumattomuus', 'uskallus' ja 'rohkeus'. Nämä koskevat varsinkin voimainponnistuksia ja vaikeuksia, kuten urheilullisia ja sotilaallisia suorituksia, ja kuvaavat hellittämätöntä tarmoa ja toisinaan normaalin suorituskyvyn ylittämistä. Sisu tarkoittaakin myös sellaista, nimenomaan suomalaisiin yhdistettyä myönteistä ominaisuutta, jolla voitetaan ja taistellaan, vaikka muun muassa 1700-luvun asetuksissa sisu-sanalla kuvataan (Ruotsin valtakunnan ja suomalaisten vihollista).

Sisu varhaisen suomalaisen nationalismin näkökulmasta

Sisuun kytkeytyviä ominaisuuksia ja piirteitä on hyödyllistä tarkastella varhaisen suomalaisuuden representaatioiden ja varhaisen nationalismin valossa. Tämä selvittää sisun kehittymistä suomalaisuuden luonnehtijaksi. Kansallista identiteettiä tutkineen Pasi Saukkosen (1997, 336) mukaan ihmiset tarvitsevat kansan synnystä kertovia historiallisia tarinoita ja kansalle ominaisten piirteiden kuvauksia, jotta he voisivat uskoa kestävästi sen olemassaoloon. Puhutaan myös kansakunnasta kuviteltuna yhteisönä (Anderson 2006, 6–7). Benedict Anderson (mts. 9–12) esittää nationalismin kulttuurisia juuria pohtiessaan, että nationalismi on kyennyt korvaamaan senkaltaisen yhteenkuuluvuuden ja jatkuvuuden tunteen, jota uskonnot tarjosivat ennen 1700-luvun valistusta ja sekularismia. Nationalismilla on siis ollut kyky muuttaa sattuma kohtaloksi, ja kansakunnat ovat näyttäneet nousevan esiin ikimuistoisesta menneisyydestä ja kuvastavan siirtymää kohtalosta jatkuvuuteen, satunnaisuudesta merkityksellisyyteen.

Niin ikään kansallisia identiteettejä tarkastellut Pasi Ihalainen (2005a, 153–62) pohtii kansakunta-käsitteen merkityksen muuttumista 1700-luvulla. Kansakuntaa alettiin ajatella ei-uskonnollisista lähtökohdista, mutta uskonto näkyi yhä luterilaisen papiston vahvassa asemassa. Käsitellessään luterilaisuuden merkitystä ihannekansalaisten kasvattamisessa Ihalainen (2005b, 179–85) mainitsee, että eurooppalaisten vallankumousten kauden poliittisen kielen muutos vaikutti Ruotsissa kansallisen yhteisön kuvauksiin. Identiteeteistä, jotka oli rakennettu uskonnolliselle perustalle, siirryttiin uskonnolliseen ja sekularisoituvaan nationalismiin. Kuitenkin myös isänmaanrakkaus, ”luonnollinen” velvollisuus, kytkeytyi valtionkirkon tunnustuksellisuuteen ja vaikutti saarnoissa, minkä Ihalainen (mts. 181, 185) katsoo edustavan varhaista uskonnollista nationalismia. Varhaista kansallista keskustelua on toisin sanoen käyty uskonnon kielellä (Ihalainen 2005a, 161).

Nationalismin näkökulmasta suomalaisuuteen perehtyneen Petri Ruuskan (2002, 59–63) mukaan kulttuurinen ymmärrys kansasta viittaa ainakin nationalismin protovaltiolliseen vaiheeseen. Suomalaisuuden voidaan myös nähdä olevan nationalismin tuote, jonkin ”toisen kuvitellun yhteisön kuviteltu toiseus” (mts. 60). Nationalismin diskurssin puolestaan muodostavat kaikki kansaan tai sitä vastaaviin kategorioihin viittaavat lausumat, ja sen rakentuminen alkaa siellä, mistä voidaan löytää puhetta kansasta (Ruuska 2005, 216). Pohtimalla varhaisia suomalaisuuden kuvauksia ja niitä koskevia tulkintoja huomataan, että sisun on katsottu edustaneen kansallista ajattelua jo vanhan kirjasuomen aikana – siis ennen kuin se kielellisellä tasolla edes yhdistettiin suomalaisuuteen.

Ruotsinkielinen Juslenius (1929) esittää vuonna 1700 väitöskirjassaan *Vanha ja uusi Turku* suomalaiset Nooa jälkeläisinä. Hän kuvaa kestävästä raatajakansaa:

Tää sukujuurelta kestävä kansa, se poikaset varhain
Paukkeess' pakkasen karkaisee jokikylpyhyn vieden.
Niin tämä nuoriso vaivoja kestää, tyytyen niukkaan,
Kun karut peltonsa kuokkii tai sotakentillä riehuu.
(Juslenius 1929, 83)

Tekstin mainitsemat ominaisuudet on sittemmin yhdistetty sisuun: sisukkaat suomalaiset kestävät raskasta työtä, vaivaa ja ankaria olosuhteita ja ovat vähään tyytyväisiä mutta taistelutahtoisia. Juslenius tukeutuu sitaatissaan Vergiliuksen (1888) vuosina 29–19 eaa. kirjoittaman *Aeneis*-eepoksen kolmanteen lukuun. Siinä kuvataan karujen olojen heimoa, sen poikien karkaisemista kylmällä vedellä ja sitä, kuinka ”korvessa uurastavat pojat pyyntiä uuvuttavaista” ja “[u]urahat työssä ja niukkaan tyytyvät miehemme karskit / milloin kuokkivat maat’ tahi taistellen linnoja voittaa” (mts. 244). Asiassa on merkittävää se, että suomalaisten ”historiaan” on eksplisiittisesti siirretty roomalaisen epiikan klasikon sisältöä. Tämä käynee esimerkkinä Ruuskan (2002, 60) mainitsemasta toisen kuvitellun yhteisön kuvitellusta toiseudesta.

Merkittävää Jusleniuksen (1929, 83) tekstissä on lisäksi sen kuvaston toistuminen 1800-luvulta lähtien. Esimerkiksi Jaakko Juteinin (1941, 9–10) vuodelta 1816 peräisin olevan ”Laulu Suomessa” -runon mukaan ”Suomen poika puolestansa / tunnetaan jo jaloksi, / korvet kylmät voimallansa / perkailee hän pelloksi; / hän on rakas, rauhallinen, / mies sodassa miehuullinen”. Myös muun muassa Johan Ludvig Runebergin (1902) luoma Saarijärven Paavon hahmo vuodelta 1830 sekä Linnan (2012) kirjoittama Jussi Koskelan hahmo on molemmat kuvattu samankaltaisiksi – ja tulkittu sisukkaiksi (Knuutila 1999, 69; Korkiakangas 2005, 36).

Varhainen Suomi-kuva vakiintui Ari Jääskeläisen (1998, 51–58) mukaan Ruotsin vallan aikana ja sisälsi suomalaisten käsitykset itsestään agraari- ja rai-vaajakansana. Agraari-Suomeen kytkeytyvä konstruktio muuttui 1700-luvulla, jolloin korostuivat maanviljelyn eettisesti kasvattava vaikutus ja ihanteellinen suomalaisuus. Metsäläis- ja sotilaskansan tehtävänä taas oli turvata valtakunnan itäraja, olla sotaretkillä ja tarjota luonnonvaroja. Suomalaisten tuli siis sekä kylvää ja niittää että tappaa ja valloittaa. Jo 1500-luvulla Ruotsin katolinen arkkipiispa Olaus Magnus Gothus (1977, 26–27, 91–92) luonnehtii suomalaisia kestäväksi, urhoolliseksi sotilaskansaksi. Vahvakätiset suomalaiset ovat heittäessään tarkkoja ja niin hurjia, että he eivät saa käyttää rauhan aikana peitsiä, nuolia tai miekkoja, ja heiltä onnistuvat myös urotyöt metsästyksessä ja kilpailuissa. Gothuksen ja Jusleniuksen kuvauksissa suomalaisista sotasankareina, raskaan työn tekijöinä ja valittuna kansana lienee kyse erikoislaatuisuuden etsinnästä. ”Kansalliset” tunteet liittyvät kuitenkin uskontoon ja kullattuun, tarunomaiseen menneisyyteen.

Kansaan alettiinkin 1700-luvulta lähtien ja erityisesti 1800-luvun kirjallisuudessa kohdistaa identiteettiä arvostelmia ja sitä ryhdyttiin määrittelemään kansallisuudeksi myös sisukkuudella.

Suomalaisen nationalismin juuria tutkinut Juha Manninen (2000, 16, 226) toteaa, että suomalaisista puhuttiin kansakuntana jo 1700-luvulla, vaikka kyse ei ollut valtiollisesta määrittelystä. Juslenius oli varhaisnationalisti, joka teoksessaan *Suomalaisten puolustus* halusi kohentaa suomen kielen ja suomalaisten asemaa. Hän viittaa maailmankirjallisuuteen mutta puhuttelee suomalaisia, vetoaa heihin ja kuvaa isänmaata, koko Suomea, hyvinvoivien asukkaiden onnelana. (Mts. 76–82.) Jusleniuksen teoksen kääntänyt Juhani Sarsila (1994a, 25) sanoo Jusleniuksen pitäneen itseään ruotsalaisen mutta suomalaismielisen Mikael Wexoniuksen työn jatkajana. Wexonius oli esittänyt kolmen ydinmaan eli Sveanmaan, Götanmaan ja Suomen kuvauksen ja nostanut suomalaiset heimokuntien ykköseksi. Sarsila (1994a, 25) näkee poliittisen suomalaisuuden siemeniä sekä Wexoniuksen että Jusleniuksen kirjoituksissa.

Suomalaisten puolustus on Mannisen (2000, 80–82) mielestä suomalaisen nationalismin ilmaus, jossa Juslenius esittää kansakunnan käsitteellisenä konstruktiona puhuessaan ”meistä” koko kansakunnan kattavana identiteettinä. Juslenius ei tee samanlaisia eroja kuin Henrik Gabriel Porthan, jonka etniseen kansakuntakäsitykseen sisältyy ajatus alkuperästä kansakuntaan kuulumisen määrittelijänä (mts. 235–39). Toisaalta, kuten Pertti Karkama (1994, 34, 63–64) toteaa, Juslenius kritisoi ideologista alistamista ja kyseenalaistaa ruotsalaisen hegemonian esittämällä ihannoivan kuvan suomalaisten menneisyydestä. Kansaan alettiinkin 1700-luvulta lähtien ja erityisesti 1800-luvun kirjallisuudessa kohdistaa identiteettiä arvostelmia ja sitä ryhdyttiin määrittelemään kansallisuudeksi myös sisukkuudella.

Jusleniuksen (1994) historiakäsitys on *Suomalaisten puolustuksessa* maalisempi kuin *Vanha ja uusi Turku* -teoksessa. *Suomalaisten puolustus* esittää

suomalaisten ominaisuuksien, myös sotakuntoisuuden, perustuvan ahkeraan työnteekoon sekä ulkoiseen luontoon ja luonnonvaroihin. Juslenius (mts. 65–78) luettelee seuraavanlaisia suomalaisten *synnyynnäisiä* ominaisuuksia: erinomaiset ruumiinvoimat, miehinen arvokkuus, voimakkuus, taipumus iloisuuteen (vaikkakin vakavuuden sävyttämä), työteliäisyys, oikeamielisyys, äkkipikaisuus (toisaalta nopea leppyminen), kohtuullisuus (runsaalle syömiselle ja juomiselle on syynsä), rehellisyys, isänmaanrakkaus, erityinen rohkeus, sankaruus, urhollisuus sodassa sekä kyky sietää koettelemuksia. Monista näistä on tullut sisun kanssa synonyymisia ilmauksia. *Suomalaisten puolustus* -teoksessa onkin nähty ilmenevän myöhempien aikojen puhe suomalaisesta sisusta (Sarsila 1994b, 104).

Erytisen kiinnostava sisun näkökulmasta on Jusleniuksen (1994, 67) ajatus siitä, että sodassa suomalaiset eivät hyväksy häpeällistä pakoa taistelusta vaan voivat syyllistyä päinvastaiseen:

silloin, kun he vähälukuisina ja ilman johtajaa eivät ole mahtaneet mitään vahvemmalle viholliselle, he eivät silti ole turvautuneet pakenemiseen, ainoaan mahdolliseen pelastuskeinoon, vaan ovat pysyneet paikoillaan kenenkään käskemättä, kunnes ovat kaatuneet viimeiseen mieheen.

Jusleniuksen (mts. 67) mielestä sankaruuden ei tulisi mennä näin pitkälle. Sisu ja suomalaisuus on joka tapauksessa yhdistetty esimerkin tapaan representaatioissa, joissa toimitaan pakon edessä, kärsitään sankarillisesti ja taistellaan itsepintaisesti. Tällaisia representaatioita on esimerkiksi Aleksis Kiven (1956) vuonna 1870 julkaistussa romaanissa *Seitsemän veljestä*. Monet Jusleniuksen kuvaamat hyveelliset ominaisuudet ilmenevät Saarijärven Paavon hahmossa ja Zachris Topeliuksen (1923) esityksessä Suomen kansasta vuodelta 1875. Jääskeläinen (1998, 53, 64) huomauttaa Jusleniuksen kuuluneen hengenmiehiin, jotka vetosivat sitä enemmän *Raamattuun* ja antiikin hyveisiin mitä enemmän puolustivat suomalaisuutta. Sarsilan (1994b, 87) mukaan eritoten antiikin patriotismi kiehtoi Jusleniusta; roomalaishyveistä Sarsila (2013, 242) esittää perseverantian merkitsevän juuri sisua ja sitkeyttä.

Useat Jusleniuksen (1994, 68–73) *Suomalaisten puolustus* -teoksessa kuvatut piirteet ovat kiinnostavia pahan sisun näkökulmasta. Suomalaisten väitettyä villeyttä ja äkkipikaisuutta Juslenius pehmentää toteamalla, että he ehkä tulistuvat nopeasti mutta myös leppyvät pian, mikä vain osoittaa jaloa mieltä. Liiallista syömistä ja juomista selittää vahvan ihmisen tarve saada enemmän ravintoa ja juomaakin työn ja lämmön määrän mukaan. Mustasukkaisuus ei suomalaisia vaivaa, ja he varastavatkin lähinnä nälänhädässä. Kuvatun kaltainen käytös ja toiminta on liitetty vanhoissa teksteissä yleisesti pahaan (lihan) sisuun.

Vanhan kirjasuomen ajan kirjallisuudessa kunnollinen seurakunnan tai muun yhteisön jäsen rinnastui kunnialliseen, lainkuuliaiseseen kansalaiseen.

Kirkko ja laki karsivat pois liiallisen tai vääränlaisen sisun. Vihollisen voimakasta sisua vastaan sen sijaan piti taistella, sillä se oli yksilön pahan sisun lailla vahingollista ja tuomittavaa. Tämä on hyvin kiintoisa huomio sisun nykymerkitysten valossa: 1900-luvulla sisu alettiin yleisesti yhdistää myönteisessä mielessä niin taisteleviin suomalaisiin sotajoukkoihin kuin sankarillisiin yksilöurheilijoihinkin.

Sisu on kehittynyt sanan vanhoista, konkreettisista ja uskonnolliseen kontekstiin liittyvistä merkityksistä kohti kollektiivisuuteen kytkeytyviä merkityksiä ja käsitteellistymistä. Edellä esitetyn perusteella tämän voidaan ajatella heijastavan sekä Andersonin (2006, 11) mainitsemaa siirtymää satunnaisuudesta merkityksellisyyteen että Ihalaisen (2005a, 161–62) kuvailemaa kansallista keskustelua. Sisulla ja sisupuheella onkin määritelty suomalaisuutta siten, että sisu-sanana myönteisiä, yhteisöllisiäkin merkityksiä on liitetty vanhoihin, esimerkiksi Jusleniuksen ja Runebergin tuottamiin suomalaisuuden representaatioihin. Samalla sisulle on annettu suomalaisten esikuvana toimimisen funktio.

Lopuksi: Sisulla kohti suomalaisuutta

Olen käsitellyt artikkelissani sanan sisu merkityksen muuttumista vanhan kirjasuomen ajan kirjallisuudessa. Sanan sisu tai sen johdoksia sisältävillä ilmauksilla viitattiin usein etenkin uskonnollisissa kirjoituksissa pahana, vahingollisena tai jopa lain mukaan rangaistavana pidettyyn yksilön luonteenpiirteeseen, käytökseen ja toimintaan. Sanalla oli kuitenkin jo Agricolan teksteissä myös neutraali tai myönteinen sävy: sillä luonnehdittiin elollisten olioiden ominaislaatua tai tyyppillistä toimintaa ja esimerkiksi rakkauden sisua. Sisulla saatettiin lisäksi kuvata muun muassa asetuksissa Ruotsin valtakunnalle vakavan uhan aiheuttanutta kollektiivista vihollista. Tällaiset merkitykset ovat jostain syystä jääneet tähän saakka vähälle huomiolle. Artikkelini paljastaakin, että sisu-sana merkitsi jo varhain varsin erityyppisiä asioita.

Olen lisäksi tarkastellut työteliäisyyden, kestävyuden, rohkeuden ja sankaruuden kaltaisia ominaisuuksia ja piirteitä, joita esiintyi erityisesti Jusleniuksen luonnehdinnoissa suomalaisista 1700-luvulla ja jotka toistuivat 1800-luvun kirjallisuudessa. Tällaisia ominaisuuksia ja piirteitä on ryhdytty sittemmin kuvaamaan sanalla sisu, minkä myötä sisu on käsitteellistynyt. Tarkasteluni osoittaa, että sisu on ollut mukana kirjallisuuden tuottamisessa suomalaisuuden representaatioissa ja niiden tulkinnoissa ja siten myös kansallisessa keskustelussa huomattavasti varhemmin ja monipuolisemmin kuin monesti on ajateltu.

Sisu-sanana moninaisia merkityksiä ja niiden alkuperää selvittämällä sekä sisuun kytkeytyviä kulttuurisia ja historiallisia aineksia tunnistamalla olen käsitellyt yhtä suomalaisen kirjallisuuden keskeistä elementtiä tavalla, jota ei

ole aiemmassa tutkimuksessa hyödynnetty. Artikkelini valaisee ennestään puutteellisesti kartoitettuja tai mutkattomina esitettyjä polkuja sisun tiellä suomalaisuuden kuvaajaksi. Analyysini auttaa yhtäältä hahmottamaan sisun risitiriitaisia merkityskerrostumia ja käsitteellistymistä, toisaalta ymmärtämään sisun tärkeyttä suomalaisuuden määrittelijänä. Lisäksi artikkelini avaa uusia mielenkiintoisia näkökulmia paitsi suomalaisuustutkimukseen myös laajempaan keskusteluun suomalaisuudesta, johon sisu osallistuu tänäkin päivänä.

Viitteet

1 Kaikille avoin Suomen sana -kilpailu oli osa Kotuksen Suomi 100 -juhlavuoden hanketta. Kilpailuun ehdotettiin noin 450:tä sanaa ja ilmausta, joista sisu oli ehdottajien suosikki. Sen myös kilpailun raati eli Kotuksen neuvottelukunta valitsi kymmenen sanan joukosta, johon kuuluivat muun muassa metsä, perkele, sauna ja sinivalkoinen. (Kotus 2017.)

2 Sisu-sanana ja -käsitteen erottaminen toisistaan on osin pulmallista, osin tarpeellontakin. Sisu ei kuitenkaan nähdäkseni ole käsitteenä ikivanha tai satoja vuosia vanha,

kuten Lahti (2019, 61–62) ja Lehtonen (2017, 49) esittävät.

3 Haettaessa sisu-sanana esiintymiä *Vanhan kirjasuomen korpuksesta* (<http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-201407165>) käytössä ovat olleet oletushaut 'yksinkertainen' ja 'konkordanssi'; hakukenttään sisu* (katkaisumerkinä asteriski), valinnat 'alkuosa', 'loppuosa' ja 'samaista pien- ja suuraakkoset', haku 'teksteistä'. *Vanhan kirjasuomen sanakirjassa* (<http://kaino.kotus.fi/vks>) on käytetty haku-sanaa sisu; valinta 'sisältää'.

Aineisto

VKK = Kotus 2013 = Kotimaisten kielten keskuksen *Vanhan kirjasuomen korpus* (tekstikorpus): <http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-201407165> Kielipankki.

Agricola, Mikael 1987a (1544). Rucouskiria Bibliasta. VKK (Kotus 2013).

Agricola, Mikael 1987b (1548). Se Wsi Testamenti. VKK (Kotus 2013).

Agricola, Mikael 1987c (1549). Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan Menoista. VKK (Kotus 2013).

Agricola, Mikael 1987d (1549). Messu eli Herran Ehtolinen. VKK (Kotus 2013).

Asetus 1666, 1679, 1687, 1697. Asetuksia (1600-luku). VKK (Kotus 2013).

Asetus 1723, 1742, 1747. Asetuksia (1700-luku). VKK (Kotus 2013).

Biblia 1642a. Biblia, Se on: Coco Pyhä Ramattu Suomexi. Uusi testamentti: evankeliumit. VKK (Kotus 2013).

Biblia 1642b. Biblia, Se on: Coco Pyhä Ramattu Suomexi. Uusi testamentti: Paavalin kirjeet ja muu Uuden testamentin kirjallisuus. VKK (Kotus 2013).

- Björkqvist, Anders 1801. Uskon harjoitus Autuuteen, Sowitettu niiden Wuotisten Juhla- ja Sunnundai-Päiwäisten Evangeliumein Tutkinnossa osa 2. VKK (Kotus 2013).
- Finno, Jacobus Petri 1583. Yxi wähä suomenkielinen wirsikirja. VKK (Kotus 2013).
- Ganander, Christfrid 1940 (1787). *Nytt finskt lexicon I–III: Uusi suomen sanakirja I–III*. Osa III, S–Ö. Helsinki: WSOY.
- Gothus, Olaus Magnus 1977 (1555). *Pohjoisten kansojen historia: Suomea koskevat kuvaukset (Historia de gentibus septentrionalibus)*. Suom. Kaarle Hirvonen. Helsinki: Otava.
- Häkkinen, Kaisa 2004. *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- Juslenius, Daniel 1929 (1700). *Vanha ja uusi Turku (Aboa vetus et nova)*. Suom. Erik Ahlman. Porvoo: WSOY.
- Juslenius, Daniel 1968 (1745). *Suomalaisen sana-lugun coetus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 288. Helsinki: SKS.
- Juslenius, Daniel 1994 (1703). *Suomalaisten puolustus (Vindiciae Fennorum)*. Suom. Juhani Sarsila. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 615. Helsinki: SKS.
- Juteini, Jaakko 1941 (1816). Laulu Suomessa. Teoksessa *Isänmaan runo: Valikoima isänmaallista runoutta Jaakko Juteinista nykyaikaan*. Toim. Eero Salola & Olli Nuorto. Helsinki: Otava, 9–10.
- Kivi, Aleksis 1956 (1870). Seitsemän veljestä. *Valitut teokset*. Helsinki: WSOY, 3–334.
- Laurentius, Petri 1644. Muutamat Christilliset Saarnat Yhteisest-Synnin Tunnostoxest ia Hywästi-siunauxest. VKK (Kotus 2013).
- Linna, Väinö 2012 (1959, 1960, 1962). *Täällä Pohjantähden alla I–III*. Helsinki: WSOY.
- Nyky-suomen sanakirja I–VI* 1992. Toim. Matti Sadeniemi ym. Lyhentämätön kansanpainos, Osa V, S–Tr. Helsinki: WSOY.
- Renvall, Gustaf 1826. *Suomalainen Sana-Kirja: Lexicon linguae Finnicae, cum interpretatione duplici, copiosiore Latina, brevior Germanica I–II*. Tomus posterior, osa II, N–Ö. Aboae: Typis Frencellianis.
- Runeberg, Johan Ludvig 1902 (1830). Idyllejä ja epigrammeja 1–27 (nro 25, nimetön runo Saarijärven Paavosta). Teoksessa *Johan Ludvig Runebergin teokset I (Idyll och epigram 1–27, Dikter I)*. Toim. Juhani Aho ym. Porvoo: WSOY, 77–93.
- Ruotsin valtakunnan laki* 1984 (1759). Ruotzin Waldacunnan Laki Hywäxi luettu ja watan otettu Herrain Päiwillä Wuonna 1734. VKK (Kotus 2013).
- Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja I–III* 2012. Toim. Ulla-Maija Kulonen ym. Osa III, R–Ö. Helsinki: Kotus ja SKS.
- Topelius, Zachris 1923 (1875). *Maamme kirja: Lukukirja Suomen alimmille oppilaitoksille (Boken om vårt land)*. Porvoo: WSOY.
- Vanhan kirjasuomen sanakirja* 2014. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 38. Helsinki: Kotus. Jatkuvasti päivitettävä julkaisu. Päivitetty 22.11.2019. <http://kaino.kotus.fi/vks> (13.1.2020).
- Vergilius (Publio Vergilio Maroni) 1888 (29–19 eaa.). *Aeneidi (Aeneas)*. Suom. Konstantin Siitonen. Pietari: Anton Lindeberg.

Kirjallisuus

- Anderson, Benedict 2006 (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London & New York: Verso.
- Enqvist, Kari & Janne Saarikivi 2017. *Ainoa, mikä jää: Keskusteluja siitä, mikä on tärkeää*. Helsinki: WSOY.

- Helminen, Tanja 2018. *Sisulla kirjoitettu identiteetti: Ilmiö nimeltä sisu kirjallisuudessa ja sisupuhe suomalaisuusdiskursseissa*. Pro gradu -tutkielma. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.
- Ihalainen, Pasi 2005a. Kirkko ja kansakunta 1700-luvulla. Teoksessa *Nationalismit*. Toim. Jussi Pakkasvirta & Pasi Saukkonen, Helsinki: WSOY, 146–64.
- Ihalainen, Pasi 2005b. Suomalaisten kansakuntakäsitysten juurilla: Luterilaisuus ihannekansalaisten kasvattajana vallankumousten aikakauden Ruotsissa. Teoksessa *Historia ja herrasmies: Seppo Zetterbergille omistettu juhla kirja*. Toim. Kalevi Ahonen ym. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 179–92.
- Jääskeläinen, Ari 1998. Kansallistava kansanrunous: Suomalaisuus ja folklore. Teoksessa *Elävänä Euroopassa: Muuttuva suomalainen identiteetti*. Toim. Pertti Alasuutari & Petri Ruuska. Tampere: Vastapaino, 41–82.
- Karkama, Pertti 1994. *Kirjallisuus ja nykyaika: Suomalaisen sanataiteen teemoja ja tendenssejä*. Suomi 173. Helsinki: SKS.
- Karonen, Petri 2008. *Pohjoinen suurvalta – Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Helsinki: WSOY.
- Knuuttila, Seppo 1999. Suoviha ja muita tunneperäisiä luontoseikkoja. Teoksessa *Suo on kaunis*. Toim. Kirsi Hakala. Helsinki: Maahenki, 68–76.
- Knuuttila, Seppo 2008. Sisu. Teoksessa *Entinen aika, nykyinen mieli*. Toim. Ulla Piela & Sinikka Vakimo. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1185. Helsinki: SKS, 28–37.
- Korkiakangas, Pirjo 2005. Romantisoitu maaseutu. Teoksessa *Suomalaisten symbolit*. Toim. Tero Halonen & Laura Aro. Jyväskylä: Atena, 36–41.
- Kotus 2017. Suomen sana -kilpailu. Kotimaisten kielten keskus, *kotus.fi* 5.12.2017. https://www.kotus.fi/nyt/teemakoosteet/sanoin_saavutettu_satavuotias_suomi/suomen_sana_kilpailu (13.1.2020).
- Lahti, Emilia 2019. Embodied Fortitude: An Introduction to the Finnish Construct of Sisu. *International Journal of Wellbeing* 9(1), 61–82. <https://doi:10.5502/ijw.v9i1.672> (2.2.2020).
- Laitinen, Kai 1991 (1981). *Suomen kirjallisuuden historia*. Helsinki: Otava.
- Lehtonen, Tommi 2017. Sisun kahdet kasvot. *Kanava* 3/2017, 48–50.
- Länsimäki, Maija 2003. Suomalaista sisua. Kotimaisten kielten keskus, *kotus.fi*. https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit_artikkelit_ja_esitelmat/kieli-ikkuna_%281996_2010%29/suomalaista_sisua (2.2.2020).
- Manninen, Juha 2000. *Valistus ja kansallinen identiteetti: Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjo-lasta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Historiallisia Tutkimuksia 210. Helsinki: SKS.
- Nylund, Joanna 2018. *Sisu – suomalaisen sisun salaisuudet*. Helsinki: Readme.fi.
- Ojanen, Eero 1995. Sisu ei häviä: Kansallisen myytin uusi tulkinta. *Helsingin Sanomat* 8.1.1995. Pdf-tallenne.
- Rapola, Martti 1947. *Kieli elää: Pakinoita ja tutkielmia*. Helsinki: WSOY.
- Ruuska, Petri 2002. *Kuviteltu Suomi: Globalisaation, nationalismin ja suomalaisuuden punos julkisissa sanoissa 1980–90-luvuilla*. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Ruuska, Petri 2005. Nationalismi: Kansallisen järjestyksen globaali kulttuuri ja arki. Teoksessa *Suomalainen vieraskirja: Kuinka käsitellä monikulttuurisuutta*. Toim. Anna Rastas, Laura Huttunen & Olli Löytty. Tampere: Vastapaino, 190–227.
- Saarikoski, Saska 2015. Sisu, sauna, Sibelius, Sipilä ja Suomi. *Helsingin Sanomat* 11.10.2015. Pdf-tallenne.
- Sarsila, Juhani 1994a. Daniel Danielinpoika Juslenius. Johdanto Daniel Jusleniuksen teoksessa *Suomalaisten puolustus (Vindiciae Fennorum)*. Helsinki: SKS, 9–29.

- Sarsila, Juhani 1994b. Suomentajan selityksiä ja esittelyä. Daniel Jusleniuksen teoksessa *Suomalaisen puolustus (Vindiciae Fennorum)*. Helsinki: SKS, 87–104.
- Sarsila, Juhani 2013. *Melancholica: Poleemisia esseitä*. Tampere: Tampere University Press.
- Saukkonen, Pasi 1997. Intellektuaalinen rooli ja kansallinen identiteetti. Teoksessa *Älymystön jäljillä: Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*. Toim. Pertti Karkama & Hanne Koivisto. Tietolipas 151. Helsinki: SKS, 332–47.
- Virkki, Pekka 2015. Tasavallan presidentti Sauli Niinistö: Sisu on suomalaisuuden ydin. Verkko-uutiset, *verkkouutiset.fi* 6.12.2015. <https://www.verkkouutiset.fi/tasavallan-presidentti-sauli-niinisto-sisu-on-suomalaisuuden-ydin-44084/> (13.1.2020).